

УДК 27-277:271.2-1

Олександр Горбань
ORCID iD 0000-0002-5416-6669

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії
Історико-філософського факультету,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Тимошенка, 13-б, 04212, м. Київ, Україна
o.horban@kubg.edu.ua

ОСВІТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРАВОСЛАВНОГО ВІРОВАЧЕННЯ ПРО «ЖИВЕ»

У статті представлений авторський підхід щодо філософського осмислення феномену «живого» в православному дискурсі через призму освітнього потенціалу православних вчень. Зокрема зазначається, що освіта, як єдина система взаємопов'язаних процесів навчання та виховання, при формуванні гармонійної високодуховної особистості, звертає свою увагу не тільки до наукового фактажу знань, але й апелює до інших, ненаукових світоглядних елементів людського буття. Серед них незаперечним лідером є релігія. Християнське вчення про «живе» як творче начало буття може бути затребуване в якості певних освітніх рефлексій в ході виховних процесів формування цілісної людської особистості. Значним евристичним потенціалом для дослідження даного феномену володіє сучасний православний дискурс означеної проблематики.

Ключові слова: *буття; виховання; духовність; еволюція; живе; освіта; природа.*

© Горбань Олександр, 2017

Вступ. Освітня парадигма сучасної інформаційної цивілізації потребує реалізації надважливого завдання, пов'язаного з необхідністю розширення світоглядного поля освіти, здатного сформувати нові якісні смисли існування людини та суспільства. Новий сучасний світогляд проявляє себе як активно-змінна система духовно-практичного освоєння світу, що констатує смислотворні форми духовного буття, пов'язує воедино матеріальні та духовні інтенції соціального

середовища, розкриває глибинний внутрішній зміст зв'язків у відношенні людини зі світом.

Саме пошук гармонійного синтезу наукової раціональності та духовно-моральних цінностей як основних світоглядних складових, є на сьогодні предметом активних наукових досліджень (Лазаревич А. А., 2014, с. 23-28).

Наука, як еталон раціональності, здійснює величезний вплив на освіту. Разом з тим, якісну освіту неможливо отримати без інших форм духовно-практичного освоєння світу, що зумовлюється багатством та різноманіттям оточуючої нас реальності. Процес пізнання не повинен обмежуватися лише даними науки, а в тій чи іншій формі включати в себе і позанаукові способи (Сидоров Г. Н., 2012). Як влучно відзначив свого часу Пол Фейєрабенд: «Перевагу науки можна стверджувати тільки після численних порівнянь її з альтернативними точками зору» (Фейєрабенд П., 1986, с. 514).

Класичний приклад поєднання різних форм осягнення світу в ході освітнього процесу ми знаходимо в античній філософській традиції, яка запропонувала принцип пайдеї (грец. *paideia*) як ряду характерних освітянських процедур навчання та виховання, які формували особливий тип мислення. Визначальними його рисами були універсальність, системність, енциклопедизм та ерудиція. Саме такий тип осягнення світу став однією з інтелектуальних передумов для критичної рефлексії власне філософського, наукового мислення.

Антична філософія вперше відкрила для освіти людину як самостійну цінність, визнала за нею право на ініціативу, на способи і форми раціонального пізнання, а також можливості позараціональних форм світосприйняття. Наприклад, піфагорійці вели мову про освітній процес як перетворення внутрішнього світу людини, де поєднується раціональне знання з ірраціональною вірою, коли людина отримує доступ до нового типу життя, вершиною якого виступає калокагатія (грец. - *kalokagatia*) як духовне формування особистості (Кессіді Ф. Х., 2003, с. 162-168).

Історичний досвід свідчить, що усвідомлення людиною фрагментарності наукових знань лише підсилює творчі інтенції людини, наслідком чого є формування складної пізнавальної ситуації, що вимагає дослідження її

багатовимірності і різних форм прояву. В сучасних умовах відкриваються нові можливості в з'ясуванні сутності «живого». Доводиться констатувати, що в умовах постнекласики все більш глибоке проникнення в таємниці життя тільки підтверджує нові горизонти в царині непізнаного, виявляє його різноманітність і складність (Стьопін В. С., 2009, с. 249-295).

Питання живого і його складових частин, змісту, значення, цінності і цілі живого є не тільки предметом філософського осмислення, але також виступають актуальною проблемою особистісного масштабу кожної людини. На цій підставі ряд дослідників роблять висновок щодо живого як сутності, яка має власний внутрішній світ. Таке формулювання передбачає, що головним для феномену життя стає властивість «володіння власним внутрішнім світом», яке відкриває можливість підходу до пізнання концепту «живого» через конкретизацію самого поняття «живе» (Горбань О. В., 2017, с. 55). Освіта, як єдина система взаємопов'язаних процесів навчання та виховання, при формуванні гармонійної високодуховної особистості, звертає свою увагу не тільки до наукового фактажу знань, але й апелює до інших, ненаукових світоглядних елементів людського буття. Серед таких незаперечним лідером є релігія. Християнське вчення про «живе» як творче начало буття може бути затребуване в якості певних освітніх підходів в ході виховних процесів формування цілісної людської особистості. Значним евристичним потенціалом для дослідження даного феномену володіє сучасний православний дискурс означеної проблематики.

Саме тому, **метою статті** є філософське осмислення феномену «живого» в православному дискурсі через призму освітнього потенціалу православних вчень.

Основні ідеї православного дискурсу щодо осмислення феномену «живого». Важливість вивчення сучасного стану вирішення проблематики «живого», в тому числі в контексті його православного дискурсу, пов'язано з декількома сучасними актуальними медико-етичними моментами, суть яких впливає не тільки на якість знань освіченої людини, але і здійснює значне коригування векторів її формування як цілісної особистості. До таких моментів віднесемо факти про те, що, в результаті новітніх досягнень медицини, грані життя і

смерті виявилися як би розмитими. Відтепер стани життя і смерті перестали бути «чисто природними», але стали артефактами. Особливим моментом є також те, що оцінка цих нових станів людського буття залежить від соціального контексту.

Основні ідеї православного дискурсу щодо осмислення феномена «живого» переважно залишаються незмінними. Однак розгортання філософії пізнання і науковий прогрес все більшу роль відводили емпіричному пізнанню, що, з одного боку, загострювало протистояння ідеалістичного і матеріалістичного світогляду, а з іншого - готувало зрушення в православному баченні суті живого. Ґрунтовні і експериментально доведені дані наукових досліджень змушують богословів враховувати сучасну наукову думку і унеможливають ігнорування отриманих наукових даних.

У розмаїтті робіт, присвячених оцінці впливу на освітній процес православних уявлень про живе, відстежуються дві основні тенденції. Перша розглядає співвідношення релігійного вчення з еволюційною теорією походження живого. У цьому контексті розрізняються, з одного боку, креаціоністський підхід, представники якого намагаються повністю привести свої концепції про сутність живого у відповідність до традиційних східнохристиянських учень (А. Худошин, С. Вертьянов, Д. Сисоєв, священник Тимофій та ін.), з іншого - еволюційний підхід, представники якого, не заперечуючи сам принцип еволюції становлення живого, проте, творцем процесу становлення всього суцього вважають Бога (О. Мень, А. Кураєв та ін.). Богослови, будучи не в змозі спростувати еволюційну теорію, представляють її як недоведену і ненадійну гіпотезу (арх. Рафаїл, Л. Войно-Ясенецький та ін.) (Горбань О. В., 2017, с. 56).

Таким чином, основним полем розмежування щодо оцінки ідеї живого в православних вченнях є ставлення сучасних східнохристиянських богословів до еволюційної теорії: частина з них категорично заперечує еволюційний шлях розвитку; зате інша частина вважає, що теорія еволюції є підтвердженням біблійної картини світо- і життєтворення, яка знайшла певну конкретизацію в працях вчителів і отців церкви, підтвердженням чому є наукові факти.

У теологічній думці найчастіше наводяться такі аргументи на захист релігійної моделі виникнення живого:

1. Біохімікам до сих пір не вдалося синтезувати живу клітину з неживої матерії (В. Обухов, В. Неделько, А. Хунджуа).
2. Сучасні геологічні розкопки не дають з'єднань для проміжних ланок, перехідних форм, в тому числі і людини (В. Обухов, отець Тимофій, С. Вертьянов, священник М. Баринов).
3. Еволюція, за другим законом термодинаміки, передбачає не розвиток «по вертикалі вгору», а руйнування, змушуючи створений порядок Всесвіту рухатися до хаосу (В. Обухов, А. Худошин, священник Тимофій).
4. Відсутність в первісному океані необхідних для появи білків і ДНК каталізаторів, руйнування метану й аміаку під дією ультрафіолетових променів, окислення сполук амінокислот (С. Вертьянов, В. Неделько, А. Хунджуа).
5. У різних тварин гомологічні органи розвиваються з різних зародкових клітин і за участю різного генетичного матеріалу (С. Вертьянов, А. Худошин).
6. Мутації завдяки контролю в ядрі клітини завжди рецесивні (священник Тимофій) (Горбань О. В., 2017, с. 57).

Проблемна ситуація рефлексії поняття «живого» в науковому та релігійному дискурсі. Наразі, процеси інтеграції знань в сучасній біології пов'язані переважно з синтезом дарвінізму з біосферологією, молекулярною біологією, екологією. Так, встановлення молекулярних основ життя і спадковості виявило, що «живе» як якісно особливе явище не можна звести до фізичних і хімічних процесів, властивих неорганічному світу. Фізико-хімік і філософ-ідеаліст В. Оствальд акцентує увагу на тому, що, крім фізико-хімічних явищ, «живе» характеризується процесами, що не зустрічаються в неодухотвореному світі, а умови, при яких вони здійснюються, настільки різноманітні і їх так важко розпізнати, а тим більше ними опанувати, що зрозуміла порівнянна повільність у вирішенні світоглядних питань (Оствальд В., 1903, с. 224). Це по-новому поставило проблему життя на Землі, яка має величезне світоглядне значення, оскільки в кінцевому підсумку від її вирішення залежить розуміння місця людини у всесвіті.

Спираючись на наукові факти і богослови, і православні вчені відкидають теорію гомологічних органів, теорію рудиментів, генетичну сторону еволюції. При

цьому вони часто вдаються до паралогізмів і софістичних суджень, порушуючи логіку і відкидаючи об'єктивні закони, однак відстоюючи креаціоністську теорію виникнення живого. На їхню думку, картина світу, якої може дотримуватися сучасний учасник освітнього процесу-християнин, повинна з одного боку, бути пов'язана з біблійним одкровенням, а з іншого - не визначатися ним детально.

В середині ХХ ст. Альберт Швейцер назвав ставлення до життя «благоговінням перед життям», за яким встановлюються відмінності між життям в його вищих і нижчих проявах, більш ціннішим і менш ціннішим, намагаються піднятися над людською суб'єктивністю і антропоцентризмом в розумінні й оцінці живих істот, ставленні до них. У православному розумінні цінність земного буття визначається тим, що воно сприймається не просто як фрагмент життя, взятого з темряви небуття, але як прообраз майбутнього загального воскресіння. Земне життя тому є першою і найголовнішою цінністю, Божим даром, влада над яким отримує людина. Такий підхід, застосовуваний як інтегративний в сучасній освітній парадигмі поряд з науковим раціоналістичним осягненням світу дозволить виконувати одне з головних завдань освіти – формування гармонійної, всесторонньо розвиненої, високодуховної особистості.

Сучасний православний дискурс дослідження «живого». Досліджуючи питання осмислення живого в філософії православної церкви в зв'язку з сучасним його баченням, де ми знаходимо значний освітній потенціал, необхідно розглянути погляди одного з відомих діячів-просвітників православної церкви ХХ ст. О. Мєня. У своїх релігійних поглядах він орієнтується на отців церкви, зокрема на Іоана Златоуста, визнаючи теорію еволюції живого, всі етапи еволюційного розвитку, але на чолі з Творцем, намагається обґрунтувати теологічне бачення через наукове. Становлення християнства, на думку православного просвітника, пов'язане з «проявами людської віри у вищі сили». Для «спочатку свідомих людей» цією «вищою силою була природа», в ній вони бачили існування божественного, у всіх живих істот і неживих явищах природи. Це призвело до формування культу природи і ідолопоклонства. З уявлень містиків виникла «ідея Божества», яке знаходиться по ту сторону видимого (природного, живого). Першими, кому відкрився напрямок і

зміст історії живого, були пророки. Циклічний характер буття, ритми природи - схід і захід, зміна пір року - і рух планет, все те, що йде по колу, народжуючись, помираючи і виникаючи знову, Всесвіт і людина «приречені на вічний кругообіг» (Мень О., 1994, с. 25-26). Організації та особливості живого відтворюють циклічність земного буття. Поняття «живого» застосовується не тільки щодо біологічно живих об'єктів, божественних істот, а й до всього, що є «невичерпним, таким постійно поповнюється джерелом». А в «справжнє життя» входить тільки побожна людина (Мень О., 1994, с. 123). Отже, православний мислитель в своєму просвітницькому вченні намагається синтезувати біологічні і трансцендентні об'єкти, які є основою для формування цілісного світогляду, де наука підкріплює релігійні догми.

Використовуючи наукові погляди щодо будови і еволюції існуючого живого, православний просвітник вважає, що для людини, крім біологічно обумовлених потреб, для виживання і адаптації необхідна духовність. Тому людина «причетна до божественного», оскільки має не тільки біологічні потреби, але і психічні і «необхідність духовного, творчого, що сприяє її прогресу». У зв'язку з цим і виникає сфера розуму - ноосфера (за В. І. Вернадським і П. Тейяр де Шарденом), в якій вбачається моральний вибір людини, глибина її самосвідомості, прагнення до нескінченності. Між нематеріальним духом і матеріальним біологічним тілом існує якісна різниця. Оскільки матеріальне не може «створити духовне». Але О. Мень стверджує, що духовне існує після закінчення матеріального, біологічного життя і «повертається в притаманну йому сферу», тілесне ж «повертається в кругообіг природи» (Мень О., 1991, с. 81). Таким чином, мислитель надає важливого значення просвітницькому вихованню духовності і бачить «вищий прояв людського духу» в релігійній творчості.

Пізнання складних закономірностей, які керують світової еволюцією, на думку О. Мень, підтверджує існування Творця і його творчої дії, в результаті якої виникло і розвивається «живе». У той же час, ним стверджується, що наука все ще далека від того, щоб розкрити до кінця всі закономірності еволюції. Важливо тут було знайти причини видових варіацій. Їх пояснення зводиться, по-перше, до відкриття

Менделем спадковості: «Вона може змінюватися головним чином тільки під впливом змін самої спадкової речовини», по-друге, до теорії мутації Гуго де Фріза або теорії «вибухів». Розвиток пов'язаний з перебудовою в генотипі матеріального носія спадковості. Як результат, стало ясно, чому один вид не «переливається» плавно в інший вид і чому палеонтологи не знаходять цільних «ліній» зниклих істот, а тільки «точки». Один вид від іншого відокремлюють мутаційні процеси, які закладають початок стійкої спадковості групи. По-третє, еволюційні процеси, викликані радіацією і хімічними речовинами, пояснюються механізмами мутацій. Саме тому вчені, до цих пір шукають відповіді на питання про те, яка сила викликає мутації (Мень О., 1991, с. 91). Наводячи думку американського палеонтолога Г. Осборна про те, що справжні причини еволюції не відомі і навряд чи будуть колись відомі, О. Мень вказує на «незрозумілість співвідношення доцільних мутацій з випадковими», які «є одним з основних двигунів розвитку» (Мень О., 1991, с. 81). Тому які б переконливі гіпотези і ефективні дослідження не з'явилися в даній галузі, для релігійного світогляду це буде лише свідченням того, яким складним шляхом здійснювався біосинтез.

Життя має властивість - тенденцію до вдосконалення і ускладнення. Цей процес сходження Ч. Дарвін пояснив виключно необхідністю для організмів пристосуватися до навколишнього середовища. Але, тим не менше, існує багато тварин, які можуть зазнати еволюції або залишатися незмінними (медузи, молюски), поруч з ними інші тварини (черви, риби) безперервно змінюються. Саме під дією надприродного, на думку православного просвітителя, з'являється життя і біосфера, утворюючи складні системи. Дотримуючись вчення отців церкви, О. Мень пояснює наявність у людини духовного начала його можливістю відображати і пізнавати Всесвіт. Людина одухотворена, тому що визначається як «тварина, наділена духовним началом» (Мень О., 1991, с. 97). Саме дух, самосвідомість особистості, робить людину людиною, і є визначальною рисою антропогенезу.

Висновок. Сучасна освітня парадигма, акцентуючи увагу не стільки на кількісній передачі суми знань, скільки на вихованні гармонійної людини, для якої більш важливим є формування аксіологічної складової нового знання, перебуває в

дотичному стані з сучасними релігійними переконаннями щодо необхідності виховання через просвітництво високоморальної людини. Зокрема, сьогодні в православному богословському дискурсі все більше відстежується зміщення акцентів у проблемі розуміння живого: від онтологічного і гносеологічного до аксіологічного і морального. Християнство орієнтоване на особистісний порятунок, тобто порятунок людської душі і вічне перебування її в раю. А щоб досягти цього, людина повинна дотримуватися певних правил і установок, що становлять суть християнської православної етики. Тому, з огляду на наявність наукових нестиковок етико-правового характеру щодо «живого» в контексті науково-технічного прогресу, певного значення набуває повернення до синкретичних основ людського знання, до розуму як мудрості, в якій раціональне і когнітивне пов'язано з практичною філософією. А відповідні православні вчення набувають значного освітнього потенціалу, з застосуванням яких в освітньо-виховному процесі досягається мета формування гармонійної високодуховної особистості.

Перспективи подальших досліджень. Отримані результати дають можливість у майбутньому здійснити компаративний аналіз освітнього потенціалу православного дискурсу феномена «живого» з аналогічними підходами в інших християнських конфесіях, а також різних релігійних системах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лазаревич А. А. Наука и духовно-нравственные ценности в интеллектуальной культуре современного общества // Религия и образование в светских обществах: опыт, проблемы, перспективы: мат. межд. науч. конф., Республика Беларусь, г. Минск, 27–28 мая 2014 г. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т философии НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2014. – 439 с.
2. Сидоров Г. Н. Гносеологические проблемы взаимоотношения науки и религии в современном обществе / Сидоров Г.Н., Шустова О.Б. // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 4.; URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=6702>

3. Фейерабенд П. К. Избранные труды. - М: Прогресс, 1986. – 543 с.
4. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу: Становление греческой философии / Отв. ред. А. Е. Зимбули. - 2-е изд., испр., доп. - СПб.: Алетейя, 2003. – 360 с.
5. Степин В. С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения // Постнеклассика: философия, наука, культура. - СПб.: Издательский дом «Мирь», 2009. - С.249 – 295.
6. Горбань О. В. Феномен «живого» в контексте современного православного дискурса / О.В. Горбань, Р.В. Мартич // Наукові праці Чорноморського національного університету ім. Петра Могили. Серія Філософія. – 2017. – Т. 300, Вип. 288. – С. 55-59.
7. Оствальд В. Философия природы / В. Оствальд ; [под ред. Э. Л. Радлова; пер. с нем. О. А. Давыдовой]. – СПб. : Типогр. Акц. О-ва Брокгауз-Ефрон, 1903. – 326 с.
8. Мень О. Син людський / О. Мень ; Монастир Монахів Студійського Уставу. – Львів : Свічадо, 1994. – 328 с.
9. Мень А. В. История религии : в поисках Пути, Истины и Жизни : в 7 т. / А В. Мень – М. : Слово, 1991. – Т. 1 : Истоки религии / предисл. С. С. Аверинцева].– 287 с.
10. Plotkin, H. (2011) Human nature, cultural diversity and evolutionary theory // Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3013468/>. DOI: 10.1098/rstb.2010.0160/

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРАВОСЛАВНОГО ВЕРОУЧЕНИЯ О «ЖИВОМ»

Горбань Александр, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Историко-философского факультета Киевского университета имени Бориса Гринченко, ул. Тимошенко, 13-б, 04212, г. Киев, Украина, o.horban@kubg.edu.ua

В статье представлен авторский подход к философскому осмыслению феномена «живого» в православном дискурсе через призму образовательного потенциала православных учений. В частности отмечается, что образование, как единая система взаимосвязанных процессов обучения и воспитания, при

формировании гармоничной высокодуховной личности, обращает свое внимание не только на научный фактаж знаний, но и апеллирует к другим, ненаучным мировоззренческим элементам человеческого бытия. Среди них бесспорным лидером является религия. Христианское учение о «живом», как творческом начале бытия, может быть востребовано в качестве определенных образовательных рефлексий в ходе воспитательных процессов формирования целостной человеческой личности. Значительным эвристическим потенциалом для исследования данного феномена обладает современный православный дискурс обозначенной проблематики.

Ключевые слова: духовность; бытие; воспитание; живое; образование; природа; эволюция.

THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF THE ORTHODOX FAITH ABOUT THE "LIVING"

Olexandr Horban, Doctor of Science in Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, 13-b Tymoshenko street, 04212, Kyiv, Ukraine, o.horban@kubg.edu.ua

The author presents an author's approach to the philosophical interpretation of the phenomenon of "living" in the Orthodox discourse through the prism of the educational potential of Orthodox teachings. In particular, it is noted that education, as a single system of interrelated processes of education and upbringing, when forming a harmonious, highly spiritual personality, turns its attention not only to the scientific fact of knowledge, but also appeals to other, unscientific worldview elements of human existence. Among them, the undisputed leader is religion. The Christian doctrine of the "living", as the creative beginning of being, can be claimed as certain educational reflections in the course of the educational processes of the formation of an integral human personality. A significant heuristic potential for the study of this phenomenon is the modern Orthodox discourse of the indicated problems.

The modern educational paradigm, focusing not so much on the quantitative transfer of the amount of knowledge, but rather on the education of a harmonious person, for which the formation of the axiological component of new knowledge is more important, is significantly in touch with modern religious beliefs about the need for education through the education of a highly moral person. In particular, today in the Orthodox theological discourse increasingly shifts the emphasis in the problem of understanding the living: from the ontological and epistemological to the axiological and moral. Christianity is oriented toward personal salvation, that is, the salvation of the human soul and its eternal presence in paradise. And in order to achieve this, a person must adhere to certain rules and guidelines that make up the essence of Christian Orthodox ethics. Therefore, given the scientific inconsistencies in the ethical and legal nature of the relative concept of the "living" in the context of scientific and technological progress, a return to the syncretic foundations of human knowledge, to reason as wisdom, in which rational and cognitive is connected with practical philosophy, is of some importance. And the corresponding Orthodox doctrines acquire a significant educational potential, with the application of

which in the educational process the goal of the formation of a harmonious, highly spiritual personality.

Keywords: *living; being; education; evolution; nature; spirituality; upbringing.*

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED):

1. Lazarevich A.A. Nauka i duhovno-nravstvennye cennosti v intellektual'noj kul'ture sovremennogo obshhestva // Religija i obrazovanie v svetskih obshhestvah: opyt, problemy, perspektivy: mat. mezhd. nauch. konf., Respublika Belarus', g. Minsk, 27–28 maja 2014 g. / Nac. akad. nauk Belarusi, In-t filosofii NAN Belarusi. – Minsk: Pravo i jekonomika, 2014. – 439.
2. Sidorov G.N. Gnoseologicheskie problemy vzaimootnoshenija nauki i religii v sovremennom obshhestve / Sidorov G.N., Shustova O.B. // Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2012. – # 4.; URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=6702>
3. Fejerabend P. K. Izbrannye trudy. - M: Progress, 1986. – 543 s.
4. Kessidi F.H. Ot mifa k logosu: Stanovlenie grecheskoj filosofii / Otv. red. A. E. Zimbuli. - 2-e izd., ispr., dop. - SPb.: Aletejja, 2003. – 360.
5. Stepin V.S. Klassika, neklassika, postneklassika: kriterii razlichenija // Postneklassika: filosofija, nauka, kul'tura. - SPb.: Izdatel'skij dom «Mir"», 2009. - S.249 – 295.
6. Gorban' O.V. Fenomen «zhivogo» v kontekste sovremennogo pravoslavnogo diskursa / O.V. Gorban', R.V. Martich // Naukovi praci Chornomors'kogo nacional'nogo universitetu im. Petra Mogili. Serija Filosofija. – 2017. – T. 300, Vip. 288. – S. 55-59.
7. Ostval'd V. Filosofija prirody / V. Ostval'd ; [The philosophy of nature]. – SPb. : Tipogr. Akc. O-va Brokgauz-Efron, 1903. – 326.
8. Men' O. Sin ljuds'kij / O. Men' ; Monastir Monahiv Studijs'kogo Ustavu. – L'viv : Svichado, 1994. – 328.
9. Men' A. V. Istorija religii : v poiskah Puti, Istiny i Zhizni : v 7 t. / A V. Men' – M. : Slovo, 1991. – T. 1 : Istoki religii / predisl. S. S. Averinceva].– 287.
10. Plotkin, H. (2011) Human nature, cultural diversity and evolutionary theory // Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3013468/>. DOI: 10.1098/rstb.2010.0160/

Стаття надійшла до редакції 17.10.2017

Прийнято до друку 23.11.2017